CB
04819

v. d. G.

HET PRINCIPIUM THEOLOGIAE IN ZIJNE BETEEKENIS VOOR DE ARCHAEOLOGIA SACRA.

Openbare Les

gehouden den 22en September 1904 aan de Vrije Universiteit te Amsterdam

DOOR

DR. C. VAN GELDEREN,
Lector in het Hebreeuwsch en de Bijbelsche Archaeologie.

Καὶ οὐ δύναται λυθῆναι ἡ γραφή
Joh. 10 : 35.

UNIV. LIB
BIBLIOTH
REF.

NEDERBRAGT & Co. voorheen „Vada".
WAGENINGEN 1904.

Het Principium Theologiae in zijne Beteekenis voor de Archaeologia Sacra.

HET PRINCIPIUM THEOLOGIAE IN ZIJNE BETEEKENIS VOOR DE ARCHAEOLOGIA SACRA.

Openbare Les

gehouden den 22^{en} September 1904 aan de Vrije Universiteit te Amsterdam

DOOR

Dr. C. VAN GELDEREN,

Lector in het Hebreeuwsch en de Bijbelsche Archaeologie.

Καὶ οὐ δύναται λυθῆναι ἡ γραφή
Joh. 10 : 35.

Nederbragt & Co. voorheen „Vada",
Wageningen 1904.

Mijne Heeren!

Primum vivere, deinde philosophari, — deze spreuk geldt niet minder op het terrein van het kennen dan op dat van het zijn. Ook de wetenschap w a s er, en openbaarde reeds een krachtig l e v e n, eer dat zijzelve tot een voorwerp van bespiegeling werd gemaakt. En reeds had zich het organisme der wetenschap in zijne verschillende geledingen ontplooid, voordat eenig encyclopaedist de onderlinge verhouding der faculteiten philosophisch uiteenzette.

Bij dezen stand van zaken kan het ons niet verwonderen, dat de afbakening der grenzen tusschen de verschillende faculteiten van den aanvang af meer door practische dan door theoretische motieven werd beheerscht. Met name ten opzichte van de litterarische en de theologische faculteit treedt dit aan den dag. Niet alleen toch werd de theologie oudtijds veelal met de dogmatiek geïdentifieerd, waardoor tal van theologische vakken min of meer buiten het godgeleerde erf kwamen te staan. Maar ook waar men breeder opvatting van het terrein der theologische faculteit ging huldigen, behield een enkel godgeleerd vak in den academischen leergang zijne plaats onder de disciplinae der litterarische propadeuse. En nog heden ten dage verschijnt op de Series Lectionum onzer

Vrije Universiteit de Archaeologia Biblica onder het hoofd der Facultas Litteraria. Eene plaats, die zij hoofdzakelijk, zoo niet uitsluitend, aan hare behandeling in het propaedeutische studiejaar te danken heeft.

Al gaat nu echter in het leven der wetenschap het „vivere" voorop, niet minder zeker is, dat het „philosophari" het recht en den plicht heeft van te volgen. Want al werd ook de vertakking van den boom der wetenschap door de practijk bepaald, ze wortelt toch met die practijk zelve in de eeuwige gedachten Gods. Niet het menschelijk, maar wel het goddelijk denken gaat aan de splitsing der faculteiten vooraf. En het zijn deze gedachten Gods, die de man van wetenschap eerbiediglijk heeft na te speuren, en waaraan hij de practijk heeft te toetsen.

Ik gevoel mij daarom gedrongen, bij mijn optreden als lector in de litterarische faculteit dezer Hoogeschool, terstond openlijk uit te spreken, dat ik een der beide vakken, welke mij ter behandeling werden toevertrouwd, met meer dan een onder onze uitnemendste geleerden als eene theologische disciplina beschouw. Immers, de bijbelsche oudheidkunde of archaeologia sacra wordt niet slechts, gelijk alle wetenschappen, van ter zijde door de bijzondere openbaring beheerscht. Maar ze brengt ons in onmiddellijke aanraking met het geschreven Woord onzes Gods, waaraan ze rechtstreeks al hare stof ontleent. Ze is niet minder dan eenig ander lid van het organisme der Heilige Godgeleerdheid direct afhankelijk van het principium unicum totius theologiae.

Dit is eene der oorzaken, waarom de groote strijd der beginselen, die in onze dagen gestreden wordt, zich veel krachtiger openbaart op het terrein dezer archaeologie dan op dat van de Hebreeuwsche taalkennis. En waar men nu van hem,

die voor 't eerst als academisch docent optreedt, inzonderheid aan eene Hoogeschool op dogmatischen grondslag, veelmeer eene principieele verklaring dan een afdalen in technische bijzonderheden verwacht, daar heb ik gemeend het meest aan die verwachting te zullen beantwoorden door in deze lectio publica kortelijk tot U te gaan spreken over het Principium Theologiae in zijne beteekenis voor de Archaeologia Sacra.

Het Principium Theologiae in zijne beteekenis voor de Archaeologia Sacra.

Wanneer we, op het voetspoor onzer oude godgeleerden, de Heilige Schrift het principium theologiae noemen, zoo geschiedt dit, omdat we haar geloovig erkennen als het blijvende, voor alle eeuwen normatieve product van de goddelijke actie der bijzondere openbaring, welke objectief de kennisse Gods ontsluierde voor den gevallen mensch, terwijl ze subjectief den gevallen mensch ontvankelijk maakt voor de kennisse Gods, zoodat aan deze actie alleen de theologia vera het aanzijn te danken heeft.

Is nu in dezen zin de Heilige Schrift het principium theologiae, zoo ligt hierin opgesloten, dat ze aan eene groep van theologische vakken het aanzijn geeft, welke haar tot rechtstreeksch voorwerp van onderzoek en tot eenige bron hebben: de bibliologische groep namelijk, waartoe ook onze archaeologie behoort. En daaruit vloeien, wat de beteekenis van het principium theologiae voor de archaeologia sacra betreft, deze twee hoofdgedachten voort:

I de omvang der archaeologie wordt door de Heilige Schrift bepaald;

II de inhoud der archaeologie ontleent aan de Heilige Schrift het stempel der goddelijke waarheid, zoo wat zijne historische realiteit als wat zijne theologische beteekenis aangaat.

Kort uitgedrukt hebben we dus de beteekenis van het principium theologiae na te gaan:

I voor den omvang der archaeologia sacra

II voor den inhoud der archaeologia sacra.

I.

Het behoeft in onzen tijd nauwelijks gezegd te worden, dat de naam ἀρχαιολογία door ons niet wordt opgevat in den vroegeren, ruimeren zin als kennis van alwat de oudheid wetenswaardigs oplevert, zoo in gebeurtenissen als in toestanden, — maar in de latere, engere beteekenis, welke het onderzoek van den stroom der voorbijgaande gebeurtenissen aan de historie toewijst, terwijl ze alleen het stroombed van de wel niet onveranderlijke maar toch duurzame toestanden als het gebied der archaeologie beschouwt.

Voor ons is de archaeologia sacra dus als zusterwetenschap van de historia sacra onderscheiden. Doch beide komen hierin overeen, dat haar omvang enkel en alleen door de Heilige Schrift wordt bepaald. De historia sacra mag niet worden opgevat als geschiedenis van Israël, en evenmin onze archaeologie als Hebreeuwsche, Joodsche of Hebreeuwsch-Joodsche oudheidkunde.

Toch mogen we ons niet ontveinzen, dat dit laatste zeer voor de hand ligt, juist omdat de archaeologie zich heeft bezig te houden met blijvende toestanden, welke ons voor geen ander deel der heilige geschiedenis in die mate bekend

zijn als juist voor dat gedeelte, dat zich door de bedding van Israëls volkshistorie beweegt. Hierdoor zijn feitelijk de archaeologia sacra en de Israëlitische oudheidkunde voor een groot deel identisch. En het kan ons niet verwonderen dat in tijden van minder scherpe encyclopaedische onderscheiding de door ons gewraakte opvatting van ons studievak heerschende was, ook bij mannen wier geloof aan het getuigenis der Schrift onverdacht is. Zoo gaf Bonaventura Cornelius Bertram zijn *De Politia Judaïca* [1]), later door Constantinus Lempereur gecommentarieerd onder den titel *De Republica Hebraeorum* [2]), een titel dien we eveneens aantreffen bij Carolus Sigonius [3]), Petrus Cunaeus [4]), hunnen commentator Johannes Nicolai [5]) en Melchior Leidekker [6]). In gelijken zin draagt het archaeologische werk van Thomas Goodwin in de geannoteerde Latijnsche uitgave van Joh. Henricus Reitzius den titel: *Moses et Aaron, seu civiles et ecclesiastici ritus antiquorum Hebraeorum* [7]), terwijl Augustus Pfeifferus [8]) en Conradus Ikenius [9]) hunne *Antiquitates hebraïcae* in het licht zonden.

Nu kon deze zaak geacht worden van weinig belang te zijn, zoolang men zich allerwege boog voor de autoriteit der Heilige Schrift. Doch het werd bedenkelijker in de tweede helft der achttiende eeuw, toen de beginselen der nieuwere philosophie, die zich van de Schrift emancipeerde, meer en meer toepassing vonden ook in de bibliologische wetenschap. Wel houden Johann Ernst Faber in zijne *Archäologie der Hebräer* [10]) en Heinrich Ehrenfried Warnekros in zijn *Entwurf der Hebräischen Alterthümer* [11]) nog aan de historische betrouwbaarheid des Bijbels vast. Maar laatstgenoemde verloochent toch feitelijk het principium theologiae, wanneer hij in zijn „Vorbericht" zegt: „Ich brauche hier gar nicht zu unter-

suchen, ob dieses oder jenes Buch inspiriert oder canonisch sei, sondern es ist mir hinreichend wenn ich weiss es ist aus dem grauen Alterthum." Sedert komt er dan ook eene schifting in de titulatuur. Behoudens eenige uitzonderingen kan men zeggen, dat links aan het praedicaat „Hebreeuwsch" en zijn synonyma de voorkeur wordt gegeven; zoo bij mannen als W. M. L. de Wette[12]), Cäsar von Lengerke[13]), Heinrich Ewald[14]), J. Benzinger[15]), W. Nowack[16]) en ook onzen landgenoot Dr. J. Th. de Visser[17]). Terwijl men aan de rechterzijde liever van „Bijbelsch" spreekt, getuigen onder de Roomschen Johann Jahn[18]), J. M. Augustin Scholz[19]), D. B. von Haneberg[20]), Peter Schegg[21]) en onder de Protestanten, naast de auteurs van kleinere en meer populaire werken, vooral Carl Friedrich Keil[22]).

Waar nu deze tegenstelling opkwam, daar verwerpen we met beslistheid de opvatting van ons vak als Hebreeuwsche Archaeologie. Wel ontkennen we geenszins het bestaansrecht van eene Israëlitische oudheidkunde, maar deze is dan ook met de Bijbelsche verre van identisch. Deels omvat ze minder stof, waar ze aan de Heilige Schrift alleen datgene ontleent wat op het volk Israël betrekking heeft met voorbijgang van al het voor-Mozaïsche, alsmede van alles wat de vreemde volken en de apostolische kerk aangaat. En deels is hare materie meer uitgebreid, waar ze ook buiten het schriftuurlijk erf treedt en althans tot op den val van Jeruzalem onder Titus alle litteratuur, die op het Jodendom betrekking heeft, zich als haar eigenlijk voorwerp van onderzoek ziet aangewezen. Maar deze archaeologie is dan ook zuiver ethnologisch van aard, behoort naar haar wezen tehuis in de litterarische faculteit, en mag nimmer de plaats innemen van de bijbelsche oudheidkunde, voor welke wij het theologisch karakter vindiceeren.

Hieraan voegen we nu echter terstond toe, dat zulk eene bijbelsche archaeologie alleen dan recht van bestaan heeft, wanneer de „Bijbel", naar welke zij haren naam draagt, iets meer en iets hoogers is dan eene toevallige verzameling van Joodsche litteratuur-producten, van geschriften wier eenig kenmerk hierin gelegen is, dat ze stammen „aus dem grauen Alterthum". Zulk eene boekenverzameling op zichzelf kan nooit de grens aangeven voor eenig vak van wetenschap. Dat kan de Bijbel alleen, wanneer hij het „Boek der boeken" is, het goddelijk document van de bijzondere openbaring. M. a. w. alleen dan heeft de bijbelsche oudheidkunde bestaansrecht, wanneer ze als zoodanig archaeologia sacra is, d. w. z. de systematische beschrijving van de toestanden waarin de bijzondere openbaring plaats had, zooals die toestanden uit geinscriptueerde openbaring zelve gekend worden. Alleen zoo wordt het principium theologiae gehandhaafd: de bijzondere openbaring zelve als principium essendi en hare goddelijke documenteering als principium cognoscendi der heilige oudheden.

Toch zal de archaeologia sacra, aldus opgevat, zich voornamelijk met Israël hebben bezig te houden, maar dan met Israël als draagster der bijzondere openbaring. En omdat de openbaringsgeschiedenis, die voor zulk een belangrijk gedeelte door Israël gaat, in het Paradijs aanvang nam, daarom moeten bij elk onderwerp uit de archaeologie de aanvangen van Adam tot Mozes worden nagespeurd, terwijl eerst daarna de wetten en toestanden onder Israël aan de orde behooren te komen.

Deze wijze van behandeling schijnt ons te verkiezen boven die, welke men o. a. bij Augustin Scholz aantreft, om namelijk heel de archaeologie der vóór-Mozaïsche periode in een eerste boek afzonderlijk te behandelen. Het komt ons

voor, dat de Heilige Schrift ons hiertoe geene genoegzame stof biedt. En ook achten we deze karigheid niet toevallig, maar veeleer noodwendig, naardien de Schrift deze periode niet om haarszelfs wille behandelt, maar slechts als inleiding op den Mozaïschen tijd. De Joodsche kerk toonde dit te beseffen, door het boek Genesis tot de *Thôra* te rekenen, een gebruik waaraan Christus en de apostelen het zegel hunner goedkeuring hebben gehecht.

Om gelijke reden meenen we, dat ook de vreemde volken niet elk afzonderlijk in de archaeologia sacra moeten worden behandeld. Zij toch komen in de Heilige Schrift alleen voor in verband met Israël als volk der bijzondere openbaring. En daaraan behoort hunne plaats in de archaeologie evenredig te wezen. Bij elk onderdeel van het vak moeten naast de Israëlitische toestanden de buitenlandsche worden behandeld, voorzooverre de Heilige Schrift zelve die ten tooneele voert.

Wanneer we echter zeggen, dat de vreemde volken alleen in verband met Israël en niet om hunszelfs wille in de Heilige Schrift voorkomen, zoo zonderen we hiervan de apostolische periode uit, welke met de uitstorting des Heiligen Geestes een aanvang neemt. Waar de stroom der bijzondere openbaring de nationale bedding verlaat, daar erlangen in de oecumenische kerk de volken hare zelfstandige, van Oud-Israël onafhankelijke plaats.

Hiermede zijn we gekomen tot de vraag, of deze archaeologie van de apostolische kerk ook in ons vak moet worden opgenomen. Principieel kan het antwoord op deze vraag slechts bevestigend wezen. Immers, tot op het uitsterven van het apostolaat is de oecumenische kerk draagster der objectieve openbaring. Eerst als de apostelen zijn weggenomen, houdt de inspiratie op en blijft alleen de illuminatie. Doch dan behoort

ook de apostolische kerk niet tot het gebied der kerkelijke archaeologie of oeconomie, maar tot dat van de archaeologia sacra.

Zoo staat de zaak principieel. Maar practisch is hieraan eene ontzaglijke moeielijkheid verbonden. Wie zal heel de stof der archaeologia sacra, zooals ze boven omschreven werd, wetenschappelijk behandelen? Terecht vertrouwt men haar in den regel toe aan den beoefenaar der oud-testamentische wetenschap. Maar voor het gedeelte, dat op de apostolische kerk betrekking heeft, is toch ontegenzeggelijk de nieuw-testamentische exegeet veel beter bekwaam. Wat nu te doen? Draagt men het bewuste gedeelte aan den Alttestamentler op, zoo wordt het allicht stiefmoederlijk behandeld. En geeft men het aan den Neutestamentler, zoo loopt de eenheid van het vak gevaar. Toch schijnt ons het laatste de voorkeur te verdienen, mits er tusschen beide geleerden eene genoegzame affiniteit besta om ineensluitend samen te werken aan den opbouw der ééne archaeologia sacra.

II.

Na aldus in hoofdlijnen den o m v a n g van ons vak naar den maatstaf der Heilige Schrift te hebben aangegeven, worden we in de tweede plaats geroepen iets langer stil te staan bij de beteekenis van het principium theologiae voor den i n h o u d der archaeologia sacra.

De bijbelsche oudheidkunde, in boven omschreven zin als archaeologia sacra opgevat, heeft tot eenige bron de Heilige Schrift, naast welke andere geschriften, alsmede monumenten en munten, slechts den naam van hulpmiddelen verdienen.

Deze Heilige Schrift nu doet zich aan den belijder van

het principium theologiae voor als Gods Woord en draagt als zoodanig in allen deele het stempel van goddelijke waarheid. De autoriteit van Christus en het getuigenis des Heiligen Geestes staan hiervoor borg. Het οὐ δύνατται λυθῆναι ἡ γραφή moet voor alle schriftstudie worden gehandhaafd. En zoo drukt het karakter van goddelijke waarheid, dat de Heilige Schrift bezit, zich af op heel den inhoud onzer archaeologie, èn wat zijne historische werkelijkheid, èn wat zijn theologischen zin aangaat.

De realiteit van heel den historischen en archaeologischen inhoud der Heilige Schrift werd omstreeks het midden der achttiende eeuw nog in breede wetenschappelijke kringen erkend. Jean Astruc, menigmaal de vader der moderne Pentateuch-kritiek genoemd, denkt er niet aan de autoriteit en authenticiteit der bijbelboeken aan te tasten. In zijne *Conjectures sur les mémoires originaux, dont il parait que Moyse s'est servi pour composer le livre de la Génèse* [23]) handhaaft hij den Mozaïschen oorsprong zelfs op punten, waar dit o. i. door het principium theologiae niet bepaald wordt geëischt. Wie aan deze authenticiteit tornen noemt hij in ongunstigen zin: les esprits forts. — Evenmin heeft Johann David Michaëlis het gewaagd in zijn *Mosaïsches Recht* [24]) de historische betrouwbaarheid der Schrift aan te randen, al was hij ook, gelijk Rudolf Kittel zegt [25]), über die „äusserlich zur Schau getragene Orthodoxie innerlich vielfach hinausgeschritten". — Ook de reeds genoemde Johann Ernst Faber erkent nog in zijne Archaeologie der Hebräer [26]), dat Mozes „über die Lebensart der ersten Menschen eine zwar kurze aber doch sichere Nachricht" gegeven heeft.

Doch waar de wetenschappelijke wereld innerlijk steeds

meer van het principium theologiae losraakte, daar kan het ons niet verwonderen dat op den duur in gelijke mate met de uitwendige autoriteit der Schrift werd gebroken. Reeds Johann Jahn moest in de voorrede zijner *Biblische Archäologie* breedvoerig polemiseeren tegen de mythische verklaringen van den Bijbel. Immer meer komt de archaeologie onder den invloed der litterair-historische critiek, die de paden van Astruc verlaten heeft en met de authenticiteit ook de autoriteit der Schrift ondergraaft. Volgens De Wette[27]) moet de archaeologie „selbstverständlich mit Anwendung der Critik" worden opgebouwd, en hierin werd veler gevoelen uitgesproken.

Maar toch was de materieele invloed, welken de archaeologie van de critiek onderging, betrekkelijk gering, zoolang men wel de authenticiteit van Deuteronomium loochende, maar de wetten uit de middelste boeken van den Pentateuch op den Mozaïschen tijd bleef terugvoeren. Deuteronomium toch bevat slechts weinig archaeologische stof, die niet ook elders voorkomt. En zoo was de dwaling wel principieel zeer ernstig, maar toch zakelijk niet van overwegenden invloed. Het was dan ook geheel in den geest van Heinrich Ewald, toen de Koningsbergsche hoogleeraar Jos. L. Saalschütz[28]) in 1855 schreef: „Die Hebräische Archaeologie beginnt wesentlich mit der Patriarchenzeit und erreicht den Höhepunkt origineller Entwickelung in den Zeiten der Könige".

Geheel anders werd dit echter na de groote omwenteling in de Pentateuch-kritiek, waaraan de namen van mannen als Vatke, Graf, Kuenen en Wellhausen verbonden zijn. „Profeten en Wet" in plaats van „Wet en Profeten" is de welgekozen korte uitdrukking om het nieuwe standpunt aan te duiden. Met de oudere critici hierin overeenkomende, dat ze de Deuteronomische wetten tijdens de reformatie onder Josia laat

ontstaan, wijst de nieuwe richting aan den zoogenaamden Priester-Codex eene veel latere plaats toe en laat hem pas onder Ezra in schrift brengen, terwijl ze alleen de wetten van het Bondsboek (Ex. 20 : 22—23 ad finem) in den vroegeren koningstijd plaats.

Op dezen grondslag werd in Duitschland het gebouw der archaeologie opgetrokken door J. Benzinger en W. Nowack. Vooral het werk van eerstgenoemde is wegens zijn' beknopten vorm geschikt om van de nieuwe constructie der archaeologische stof een overzicht te geven. Alle polemiek is daarin afgesneden en naar eigen beginsel wordt met vaste hand het gebouw opgetrokken. Inzonderheid de archaeologie van het religieuze leven vertoont met hetgeen vroeger geleerd werd een schril contrast. Volgens de nieuwe theorie werd aan ééne enkele plaats van godsvereering vóór Josia, of althans vóór Hizkia, niet gedacht. De dienst op de *bamôth* en dergelijke heilige plaatsen was volkomen legitiem, en zijne veroordeeling in de boeken der Koningen is vrucht van later zienswijze. Salomo's tempel was niet als éénig heiligdom, maar als hofheiligdom bedoeld. De tabernakel, zooals die in Exodus beschreven wordt, is een phantasiebeeld der opstellers van den Priester-Codex, en is evenmin als Ezechiels tempelvisioen ooit verwerkelijkt. De Levieten, tijdens Josia nog niet van de priesters onderscheiden, zijn pas onder invloed van den Priester-Codex van de hoogere diensten uitgesloten. De Groote Verzoendag, zooals die in Lev. 16 verordend wordt, is pas na Ezra opgekomen. En de voorschriften omtrent Levitische reinheid zijn casuïstische uitspinsels van Ezechiels geestverwanten.

Deze wijze van beschouwing heeft meer dan eenige vroegere de geesten in beslag genomen, en is ook met meerdere

of mindere consequentie tot heerschappij gekomen in kringen, waar vroeger de richting van Keil werd gevolgd. Was Dr. De Visser[29]) oorspronkelijk door de redactie der Utrechtsche Godgeleerde Bibliotheek aangezocht om „Keils Handboek der Bijbelsche Archaeologie in een nieuw gewaad te steken, dat vervaardigd was overeenkomstig de eischen, die thans aan dit deel der Godgeleerde wetenschap mogen worden gesteld", — het bleek hem (zooals hij verder verklaart) spoedig „dat het geheel onmogelijk was Keils boek als grondslag te behouden en tevens recht te doen wedervaren aan de resultaten van het wetenschappelijk onderzoek, dat in den nieuweren tijd op dit gebied is ingesteld". Zoo werd de oude „Keil" door een nieuw werk vervangen, dat wel een meer positieven geest ademt dan Benzinger, maar toch met beslistheid den grondslag der heerschende litterair-historische theorie aanvaardt. — En gelijk ten onzent ging het ook in den vreemde, met name in Fransch Zwitserland. Om slechts één voorbeeld te noemen, aan de Theologische School van het „Oratoire" te Genève worden, hoewel met behoud van den toon der pieteit, nochtans onomwonden de hoofdtrekken der nieuwe beschouwing geleeraard.

We mogen ons dus niet ontveinzen, dat voor hen, die in allen deele aan het principium theologiae wenschen vast te houden, de toestand zeer ernstig is geworden. Links en rechts verlaat men den alouden grondslag en noodigt ons dringend uit om toch te volgen. Maar op al die roepstemmen kunnen we slechts een „non possumus" ten antwoord geven. Wat door de Heilige Schrift als historisch wordt aangeboden moet door de archaeologie als historisch worden aanvaard, — aan dien onverbiddelijken eisch van het principium theologiae hebben we vast te houden, al worden er in naam der we-

tenschap ook duizend bezwaren tegen geopperd. Kunnen we dan die bezwaren oplossen, — zooveel te beter. Maar kunnen we het niet, — we blijven nochtans gelooven en houden ons vast als ziende den Onzienlijke. Wèl willen we dit van de nieuweren leeren, dat we nauwkeurig nagaan hoever in elke periode der geschiedenis de feitelijke toestanden al dan niet met de Wet overeenkwamen. In rijkbegaafde geesten als Kuenen en anderen zullen we het werk van Gods gemeene gratie eerbiedig eeren. Nooit wenschen we der waarheid geweld aan te doen door het oog te sluiten voor *feiten*, die door hun onderzoek aan het licht zijn gebracht. Maar nimmer ook zullen we voor die feiten eene *verklaring* toelaten, welke tegen ons beginsel indruischt. En kunnen we dan onverhoopt aan de bezwaren geene betere oplossing geven dan onze tegenstanders, zoo geven we er geene en laten in laatster instantie het antwoord over aan Christus onzen Koning, die Zichzelven de eere voorbehoudt om ten jongsten dage in het gebouw der christelijke wetenschap den sluitsteen aan te brengen.

Doch hiermede is aan den eisch van het principium theologiae nog niet genoeg gedaan. De handhaving van de historische realiteit der schriftuurlijke gegevens behoort tot de eerste beginselen der wereld, waarin onze theologische arbeid nimmer mag opgaan. De inhoud der archaeologie ontleent, gelijk we in den aanvang zeiden, aan de Heilige Schrift het stempel der goddelijke waarheid, niet alleen wat zijne historische realiteit, maar evenzeer wat zijne theologische beteekenis aangaat. Over dit laatste ten slotte nog een kort woord.

Johann David Michaëlis heeft zich in zijn „*Mosaïsches Recht*" gedurig beijverd om de „gesetzgeberische Klugheit"

van Mozes in het licht te stellen, en hij deed dit naar den rationalistischen geest zijner eeuw zóó, dat hij voor alle wetsbepalingen gronden zocht, die op Israëls aardsche welvaart betrekking hebben. Nu hadden hij en anderen hierin zeker niet geheel en al onrecht. Israël was eenerzijds een volk onder de volken, en als zoodanig had het in zijn tijdelijk bestaan eene zekere mate van „Selbstzweck", die ook in de wetgeving wel min of meer tot uitdrukking moest komen.

Maar dit is toch niet het hoogste. Boven Israëls tijdelijke beteekenis als volk gaat zijne eeuwige beteekenis als openbaring van Christus' kerk. En wil de bijbelsche archaeologie waarlijk archaeologia sacra zijn, zoo moet ze hiermede ten ernstigste rekening houden.

De uitwerking van het symbolisch en typisch element vormt dus een belangrijk deel van de taak onzer archaeologie. Maar vooral hier is het van de hoogste beteekenis, dat ze de Heilige Schrift als haar principium unicum ten volle handhave. Het getuigde van een juisten blik, toen K e i l aangaande de typiek schreef [30]) dat hij haar „in ihren Grundzügen so weit zu entwickeln versucht, als die Andeutungen der Schrift, besonders des N. Testamentes, feste Anhaltspunkte und deutliche Erklärungen hierfür darbieten, dabei jedoch auf die typische Ausdeutung aller einzelnen symbolisch bedeutsamen Momente verzichtete, um nicht in die Fehler der alten Typologie zu verfallen".

Of K e i l dit beginsel altoos op de juiste wijze heeft toegepast, kan hier thans niet onderzocht worden. Maar met het beginsel als zoodanig stemmen we in. Bij de behandeling van symboliek en typiek moet alleen de Heilige Schrift ons richtsnoer wezen en wel de g a n s c h e Heilige Schrift. Nimmer kan door ons worden toegestemd in den eisch, dat Nieuw-

Testamentische beschouwingen bij de behandeling van Oud-Testamentische vraagstukken moeten worden buitengesloten. Wie den Heiligen Geest als auctor primarius van heel de Heilige Schrift erkent, moet natuurlijk op elk vraagstuk het licht van heel die Schrift laten schijnen. En we meenen dat hiermede de historische methode zeer wel vereenigbaar is, schoon Benzinger zegt [31]): „Es ist klar, dass symbolisch-typologische und streng geschichtliche Behandlung einander ausschliessen".

Op een enkel punt slechts kan in het bestek van deze openbare les onze bedoeling iets nader worden toegelicht. Nemen we b.v. het straks reeds aangeroerde van den Grooten Verzoendag. Welk een onderscheid in behandeling tusschen ouderen en nieuweren! Bij Keil [32]) vindt ge enkel eene breede ontvouwing van het ritueel, zooals het in Lev. 16 voorgeschreven en in het N. Testament verklaard wordt. Daarentegen gaat Benzinger [33]) grootendeels en De Visser [34]) bijna geheel op in het historisch onderzoek naar de feitelijke viering van den Verzoendag, waarbij ze tot de conclusie komen, die we boven aanstipten. Nu hebben wij beide eenzijdigheden te vermijden, en een dubbel of, wilt ge, een drievoudig onderzoek in te stellen. Eerst naar den oorsprong van den Grooten Verzoendag, waarbij we eenerzijds op gezag der Schrift de Mozaïsche origine vasthouden, maar andererzijds in vollen ernst naspeuren of er ook positieve aanwijzingen zijn, dat men niet alleen in tijden van verval, maar ook in dagen van reformatie het vieren van den Mozaïschen Verzoendag heeft verzuimd. Mocht dit blijken inderdaad zoo te wezen, dan zullen later de historia revelationis en de canoniek hebben te onderzoeken, of het mogelijk hieruit moet worden verklaard, dat enkele stukken der Wet

ten tijde van Ezra en Nehemia nog niet waren teruggevonden, en zoo ja, waarin dan de providentieele beteekenis van dit feit kan zijn gelegen. — Intusschen echter heeft de archaeologie in de tweede plaats het verloop van den Grooten Verzoendag te beschrijven op grond van Lev. 16 en enkele andere plaatsen des Ouden Testaments, waarbij ter illustratie van latere gebruiken het Mischnatractaat *Jômâ* belangrijke hulpdiensten kan bewijzen. — En eindelijk heeft ze in de derde plaats de geestelijke beteekenis van den Grooten Verzoendag na te speuren, voornamelijk bij het licht des Nieuwen Testaments. Het zal haar dan niet moeielijk vallen zich uit te spreken over punten als het tweeërlei zondoffer. Maar ook de duistere kwestie van den bok *laazazel* moet in het licht van de analogia fidei worden beschouwd. En daarbij mogen talmudische beschouwingen alleen worden toegelaten, voorzoover ze met deze analogia overeenstemmen. — Oorsprong, ritus en beteekenis van den Grooten Verzoendag worden dan de hoofdpunten, waarin de behandeling verloopt.

Bij de meeste onderwerpen echter zal van dit schema eenigszins moeten worden afgeweken. Daar de aanwezige historische stof voor den Grooten Verzoendag zeer gering is, kan deze gevoegelijk onder het hoofd „Oorsprong" worden samengevat. Is echter de geschiedkundige stof rijker (en dat is immers dikwijls het geval), dan verdient de volgende streng historische en tegelijk symbolisch-typologische methode aanbeveling: eerst de vóór-Mozaïsche tijd, dan de Wet, vervolgens de historische gang zoo voor als na de ballingschap, daarnevens de beschouwingen van profeten en psalmisten, en eindelijk de toelichting van Christus en de apostelen. Zoo komt bij elk onderwerp de voortgaande openbaring tot haar recht en wordt de historia revelationis voorbereid.

Het ligt voor de hand, dat de symboliek en typiek, waarvan we spreken, vooral in de archaeologie van het religieuze leven eene breede plaats zullen beslaan, hare stof voor een belangrijk deel puttende uit den brief aan de Hebreën. Maar ook in de behandeling van het seculaire leven kunnen ze niet worden gemist. Menig beeld in psalmen, profeten, brieven en niet het minst in de gelijkenissen van Christus moet in de archaeologie te zijner plaatse worden toegelicht. En waar deze beelden voor een groot deel aan de natuur zijn ontleend, daar zal de theologische beschouwing ook reeds in de archaeologie van den bodem tot haar recht moeten komen, zelfs in de geographie. Men denke slechts aan de geestelijke beteekenis van Egypte en Kanaän, Sinaï en Jeruzalem.

Zietdaar, M. H., in enkele hoofdtrekken de eischen aangegeven, welke door het principium theologiae aan de archaeologia sacra worden gesteld. Ze zijn uitteraard aan de Heilige Schrift, als principium externum, ontleend. Maar zullen ze in de behandeling van ons vak tot haar recht komen, zoo moet de beoefenaar zelf door het principium internum, door den Heiligen Geest, worden bezield. Het getuigenis van dien Geest alleen kan hem staande houden onder de aanvallen, die van allen kant op zijn geloof aan de Schrift worden gericht. Door dien Geest alleen kan hij zich principieel in zuivere lijn bewegen. En evenzeer is de inwerking van dien Geest onmisbaar om technisch en zakelijk aan de eischen voor degelijke wetenschappelijke studie te voldoen.

Deze leiding door Woord en Geest moet hem toekomen van den God en Vader onzes Heeren Jezus Christus. Doch waar zoo zijn hulpe staat in den Naam des Heeren, die hemel en aarde gemaakt heeft, daar mag hij spreken: Zoo

God vóór ons is, wie zal tegen ons zijn. Hoevelen ook, de zuivere lijn verlatende, het gebouw der archaeologie optrekken tegen het bestek, dat de Opperste Bouwheer ervan gegeven heeft, — de belijder van het principium theologiae mag nochtans de gegronde verwachting uitspreken: God van den hemel zal het ons doen gelukken, en wij zijne knechten zullen ons opmaken en bouwen.

Ik heb gezegd.

NOTEN.

1) Secunda editio ab ipso authore recognita et aucta cum indice. Genevae, apud Eust. Vignon 1580 (de eerste druk is van 1574)).

2) Lugd. Bat. ex officina Johannis Maire 1641.

3) Volgens Keil: Frcf. 1585.

4) Editio novissima Lugd. Bat. ex off. Elzeviriana 1632.

5) Hij gaf eene geannoteerde editie van Sigonius (Lugd. Bat. apud Corn. Boutestein 1701) en van Cunaeus (L. B. apud Henr. Teering 1703).

6) Amst. apud Isaacum Stokmans 1704.

7) Editio sexta (cui accesserunt *Herm. Witsii* dissertationes II) Bremae, apud Phil. Godofr. Saurmann 1722.

8) Antiquitates ebraïcae selectae, Lipsiae sumpt. Joh. Fried. Gleditschii 1685.

9) Editio tertia Bremae sumpt. Gerh. Wilh. Rumpii 1741.

10) Erster Theil, Halle, Johann Jacob Curt 1773.

11) Weimar, Hoffmann'sche Buchh. 1782 (volgens Keil: 3. gänzl. umgearb. u. verb. A. von *Andr. Gottl. Hoffmann*. 1832).

12) Lehrbuch der hebräisch-jüdischen Archäologie, 4e Aufl. bearb. von Dr. F. J. Raebiger, Leipzig, F. C. W. Vogel 1864 (3e druk 1842, nog door de Wette zelf bezorgd).

13) Kenáan, Volks- und Religionsgeschichte Israels, Königsberg, Gebr. Bornträger 1844.

14) Die Alterthümer des Volkes Israel, 3. Ausgabe, Göttingen, Dietrichsche Buchh. 1866.

15) Hebräische Archaeologie, Freiburg i. B. und Leipzig, J. C. B. Mohr 1894.

16) Lehrbuch der hebräischen Archäologie, Frbg. i. B. u. Lpzg. 1894.

17) Hebreeuwsche Archaeologie, Utrecht, Kemink & Zoon, zonder jaartal.

18) Bibl. Archaeologie, Wien, Wappler u. Beck 1796—1805; 2e Aufl. (onvolt.) 1817—1825.

19) Handbuch der bibl. Archäologie; Bonn, Adolph Marcus; Wien, Carl Gerold, 1834.

20) Die religiösen Alterthümer der Bibel, München, J. G. Cotta'sche Buchh. 1869.

21) Biblische Archaeologie, Freiburg i. B. Herder'sche Verlagsh. 1886—1888
22) Handbuch der bibl. Archaeologie, zweite Aufl. Frankfurt a. M. Heyder & Zimmer 1875.
23) à Bruxelles, chez Fricx 1753 (anoniem verschenen).
24) Frankfurt a. M., J. G. Garbe 1770—1775 en latere edities.
25) Herzog, Real-Encyclopaedie ³ XIII bl. 53.
26) Aldaar in de „Vorbereitung von dem natürlichen, wilden und policierten Stande".
27) Aangehaald werk, aldaar in de „Einleitung", § 3.
28) „ „ „ „ „ „Vorrede".
29) Blijkens het voorbericht van zijn aangehaald werk.
30) A. w. in het „Vorwort zur zweiten Auflage".
31) A. w. bl. 13.
32) A. w. bl. 420—431.
33) A. w. bl. 477—478.
34) A. w. I bl. 429—432.